

Кукуруза Антоніна Василівна
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини
(м. Умань)

ЮРИДИЧНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В СТАРОВАВИЛОНЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЗА КОДЕКСОМ ЗАКОНІВ ХАММУРАПІ

Ідея про права людини має давню історію. Її сучасне розуміння зумовлене рівнем та особливостями світової цивілізації й водночас спирається на попередній досвід людства, втілює релігійні, філософські, політичні, економічні, правові погляди багатьох народів різних епох. Протягом усієї історії людство вело боротьбу за свої права та їх юридичне закріплення в законах і кодексах, що є дуже важливим для захисту прав людини.

Право – це один з найважливіших інститутів людської цивілізації. Виникнення права обумовлене процесом соціалізації й раціоналізації людських відносин, тобто їхнім розвитком від первісної, общинно-родової організації людей до сучасної, державно-правової. На будь-якій стадії історичного розвитку, людський колектив для того, щоб зберегти себе як стійку, організовану форму взаємин, припускає певні, загальновідомі й загальнообов'язкові для всіх його членів правила й норми поведінки – нормативний порядок. Без наявності відповідного порядку неможливе існування якої-небудь спільності людей. В цьому плані варто розглядати появу кодексу «Законів Хаммурапі», який є одним з найдавніших і найкраще збережених законодавчих кодексів стародавнього Вавилону.

Цікаву інформацію про дане джерело можна віднайти у працях таких істориків як І.М. Дьяконов [1], В.І. Авдієв [2], Ю.М. Гроссман [3], О.П. Крижанівський [4] та ін.

Праворозуміння – наукова категорія, яка відображає результат процесу пізнання сутності права. Сутністю права є внутрішня цілісність усіх його багатоманітних якостей (властивостей). Пізнання права – оволодіння ними, їх розкриття [3, 87].

Природно-правовий підхід (юснатуралізм) розуміє право як дане людині споконвічно (богом, розумом, природою речей) ідеальне, предпозитивне право, що виражає об'єктивні цінності та вигоди людського буття і є безумовним джерелом та абсолютним критерієм всіх людських установлень, включаючи позитивне право і державу [6, 265].

Правові вчення в спеціальному смислі цього поняття з'явилися лише в ході досить тривалого існування ранньокласових суспільств і держав. В теоретико-пізнавальному плані генезис правових вчень (теорій) відбувався в руслі поступової раціоналізації початкових міфічних уявлень.

Закони Хаммурапі становлять надзвичайно цікаву й обширну законодавчу пам'ятку. Це дуже важливе джерело з історії держави і права стародавньої Месопотамії взагалі. Перед нами при вивченні законів виникає об'ємна картина суспільно-політичних, економічних і правових відносин у Вавилонській державі у II тис. до н. е. Закони царя Хаммурапі є кодифікація царя, яку й донині вважають одним з найдавніших збірників правових норм у світі. Хаммурапі склав свої закони вже на третьому році царювання – вони були записані на глиняних табличках. Згодом, на 35-му році царювання, коли йому вдалось перемогти всіх ворогів "зверху і знизу", за його наказом закони були висічені на чорному базальтовому стовпі. Тоді ж, очевидно, складено вступ і закінчення до законів. Це видно з того, що тут перелічені всі великі міста-держави, включені Хаммурапі до

складу своєї держави, в тому числі Ашшур, Ісін, Ларсу та інші, якими він не володів у момент запису законів на глиняних табличках.

Цей базальтовий стовп (висотою 2,25 м, об'ємом 1,9 м) знайдено наприкінці 1901 р. французькою археологічною експедицією на чолі з Ж. Морганом у м. Сузи в Ірані на місці колишньої столиці Еламського царства. Очевидно, стовп вивезено туди як трофей. Еламський правитель наказав у центрі стовпа очистити місце, ймовірно, для власного запису, але самого запису він не зробив. Стерту частину (близько 35 статей) частково вдалося відновити завдяки наступним знахідкам у тих же Сузах та інших місцях (знайдено уламки ще однієї подібної стели, глиняні таблички з текстом деяких статей законів). Отже, на сьогодні невідомі цілком або майже цілком 21 стаття, а в чотирьох статтях залишаються значні прогалини. Всього ж текст законів Хаммурапі, крім прологу і епілогу, налічує 282 статті [7, 29].

Вчені по-різному трактують "Закони Хаммурапі". Одні вважають їх своєрідним звітом царя перед богами про своє "мудре" і "справедливе" володарювання, інші – збірником добрих побажань, моральним кодексом, здатним продемонструвати "розрив між дійсним становищем (у державі) і намірами уряду", треті – чинним законодавством, покликаним доповнити й узагальнити звичаєве право міських общин.

"Закони Хаммурапі" – це, власне, ще не кодекс законів, а лише добре упорядкована збірка звичаєвого права, в центрі уваги якої – юридичний захист власності та правове оформлення використання чужої праці. Закони згруповані в ній окремими блоками, які стосуються процесуальних норм і основних принципів вавилонського правосуддя (§ 1-5), охорони державної та приватної власності (§ 6-25), майна, одержаного від царя за службу (§ 26-41), операцій з нерухомим майном і відповідних правопорушень (§ 42-50), торгових стосунків (§ 50-126), норм

сімейного права (§ 127-195), покарань за вчинення навмисних і ненавмисних тілесних ушкоджень (§ 196-214), операцій з рухомим майном та відповідних правопорушень. Структурно "Закони Хаммурапі" складаються з трьох частин: вступу, самого тексту законів і висновку [4, 150-151].

У роки правління Хаммурапі приватна власність значно розвинулась. У Вавилоні існували різні види земельної власності: були землі царські, храмові, общинні, приватні. І царським, і храмовим господарством управляв цар. Це було важливим джерелом доходів. Значення царського господарства було великим і у сфері торгівлі та обміну. За часів Хаммурапі інтенсивно розвивалась приватна власність на землю у зв'язку з розширенням мережі каналів. Приватне землеволодіння розрізнялось за своїми розмірами, великі землевласники використовували працю рабів і найманих робітників, дрібні – самостійно обробляли свою землю. Розвиток приватної власності на землю призводив до скорочення общинних земель, занепаду общин. Землі могли вільно продаватися, здаватися в оренду, передаватися в спадщину, про будь-які обмеження з боку общини в джерелах не згадується. Особливий правовий режим існував щодо майна воїнів (майно ірку) (ст. 26 – 36).

У законах Хаммурапі є ряд статей, що регулюють оренду землі, яка відігравала, очевидно, велику роль у земельних відносинах того часу. Плата за орендоване поле дорівнювала, як правило, третині врожаю. Сад, який давав більше прибутку, здавався в оренду за дві третини врожаю. Оренда була короткостроковою (на один чи два роки). На більш тривалий строк в оренду здавались ще не освоєні землі. Законодавство, що визначало відносини між власником землі і орендаром, сприяло розвитку господарства. Якщо орендар не обробляв взятую землю, то він повинен був заплатити власнику землі орендну плату відповідно до об'єму врожаю, який виростили сусіди (ст. 43 – 46).

Крім оренди саду, поля, Закони Хаммурапі згадують про різні види майнового найму: приміщення, домашніх тварин, суден, возів, рабів. Закони встановлюють не тільки плату за найм речей, але і відповідальність у випадку втрати або загибелі найнятого майна (ст. 120, 124, 244, 245, 249). Широко розповсюдженим був договір особистого найму. Крім сільськогосподарських працівників, наймали лікарів, ветеринарів, будівельників. Закони визначають порядок оплати праці цих осіб, а також відповідальність за результати праці (наприклад, лікаря у випадку смерті хворого, будівельника, якщо будинок розвалювався) (ст. 215 – 223; 228 – 232; 257; 274).

Досить детально закони Хаммурапі регулювали договір позики. Характерною рисою законодавства Хаммурапі з цього питання є прагнення до захисту боржника від кредитора, запобігаючи борговій кабалі. Про це свідчать положення про максимальний строк відробітку боргу (3 роки), обмеження процентів, відповідальність кредитора у випадку смерті боржника внаслідок поганого з ним поводження (ст. 113; 115; 116; 117).

В умовах існування приватної власності як на рухоме, так і нерухоме майно великого розвитку набув договір купівлі-продажу. Продаж найбільш цінних предметів (землі, будівель, рабів, худоби) здійснювався в письмовій формі (на глиняних табличках) при свідках. Продавцем міг бути тільки власник речі. Продаж майна, вилученого з обігу (іску), вважався недійсним (ст. 9-13; 36). Крім названих, законодавство Хаммурапі знає договори екову, доручення (ст. 120, 124). Законом Хаммурапі були відомі зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди (ст. 53-54; 199; 231; 245).

Шлюб вважався різновидом договору, який звичайно укладався між батьками нареченого і нареченої. Згоди останніх не вимагалось. Майбутній зять платив тестю за наречену викупну плату, обмінювався з ним подарунками. Дочці належав посаг.

Закон уже не кваліфікував шлюб як угоду купівлі-продажу. Посаг і подарунки від нареченого давали майбутній дружині деякі гарантії матеріального забезпечення на випадок смерті чоловіка чи розлучення (крім випадків, коли вона звинувачувалась у неналежному способі життя чи нерозсудливій поведінці) (ст. 138; 141).

Закон передбачав деякі гарантії жінці з дітьми. Чоловік – авілум, залишаючи її, повинен був виділити на виховання дітей половину свого майна. Вона могла вийти заміж вдруге за своїм бажанням. Це приклад одного з найдавніших видів аліментних зобов'язань.

Дружина могла піти до іншого чоловіка, якщо її чоловік потрапив у полон і не залишив їй засобів існування. Проте якщо він повертався, то дружина була зобов'язана повернутися до нього, а діти "повинні були йти за своїми батьками". Але якщо чоловік-авілум залишав сім'ю і втікав зі свого по-селення, а потім повертався, його дружина не була зобов'язана повертатися до нього. Авілум міг залишити дружину, якщо вона не могла народити дітей. У цьому випадку їй повертався викуп і посаг або міна срібла (ст. 138) (1 міна – 504 гр.). Мушкенум за такого розлучення сплачував півміни. При бездітній сім'ї чоловік мав право привести в дім наложницю, але не міг цього робити, якщо дружина привела рабiniu, яка народить йому дітей. Чоловік-авілум міг віддати свою дружину в боргову кабалу, якщо в шлюбному контракті в письмовій формі вона не була від цього захищена.

Закон говорить про деяку правоздатність заміжньої жінки. Дружина авілума мало право розпоряджатися своїм посагом, займатися ремеслом, торгівлею, лихварством, мала досить широку цивільну дієздатність.

Закон встановлював тяжкі покарання за подружню зраду, але це стосувалось тільки дружини. Дружину належало втопити в річці, якщо вона під час перебування чоловіка у полоні поводи-

себе аморально і “ввійшла в будинок іншого” або “була схоплена лежачою з іншим мужчиною”.

Закони Хаммурапі погіршували становище жінок-вавилонянок порівняно із законами шумерів. Дівчина могла з'являтися на вулиці і в громадських місцях лише в супроводі своїх родичів, інакше вона вважалася розпусницею, а у випадку її зґвалтування винний міг бути звільнений від відповідальності, якщо клявся в тому, що прийняв її за таку. Якщо дочка не виходила заміж, батько міг передати її храмові на положення блудниці (жриці кохання), що не вважалося ганебним.

Законник закріплював майже необмежену владу батька над дітьми.

Закони Хаммурапі розрізняють спадкування за законом і заповітом. Переважним способом є спадкування за законом. Спадкоємцями могли бути: діти (сини, дочки), усиновлені діти, внуки, діти від рабині, якщо батько визнавав їх своїми. Батько міг позбавити сина спадщини, попередньо одержавши санкцію суду [8, 21].

Як і інші древні кодифікації, Закони Хаммурапі не дають загального поняття злочину і переліку всіх діянь, які визнаються злочинними. Нічого не згадується в законах Хаммурапі про державні і релігійні злочини, які завжди карались смертю. Із змісту кодифікації можна виділити лише три види злочинів: проти особи, майнові і проти сім'ї.

Серед злочинів проти особи називається необережне вбивство (про навмисне нічого не говориться), до таких злочинів, наприклад, належать дії будівельника, який побудував будинок, що завалився, і спричинив смерть хазяїна (ст. 229 – 231). Таким чином, буде відповідати і лікар, що спричинив смерть людини під час операції. Детально в Законах говориться про різні тілесні ушкодження: пошкодження ока, зубів, кісток. У цих випадках при визначенні покарання діє принцип таліона – “рівне за рівне”, “око за око” [8, 21]. Однак він діяв лише серед осіб, рівних за

суспільним становищем. У випадку нанесення побоїв із злочинця стягувався певний штраф (ст. 198; 199; 201 – 209; 211 – 214).

До майнових злочинів, що вказані в Законах, слід віднести крадіжку худоби, рабів. Переховування рабів, зняття рабського знаку відносяться до злочинних дій. Як окремий злочин Закони називають грабіж. Усі майнові злочини карались дуже суворо: смертна кара, членоушкодження, штраф. У випадку несплати штрафу наставала смерть.

Серед злочинів проти сім'ї Закони називають перелюбство (але тільки з боку дружини), кровозмішування. Названі злочинними і дії, що підривають батьківську владу (ст. 192; 195).

Покарання – смертна кара застосовується в різних варіантах: спалення, утоплення, посаження на кілок; членоушкоджувальні покарання: відрубання руки, відрізання пальців, язика; штрафи, вигнання. Мета покарання – відплата. Докази: свідчення свідків, клятви, ордації.

Виділяється окремо правове становище рабів. Законник Хаммурапі дає можливість уявити суспільну структуру, класовий характер стародавньовавилонської держави, правове становище населення. Суспільство складалося з двох основних класів: рабовласників і рабів. Невільниками були полонені, але було й торгове рабство, яке обмежувалося трьома роками.

До панівного стану (авілум) належали цар, його найближче оточення, верхівка знаті, жерці, воєначальники, там-кари та інші чиновники, старости, члени ради старійшин в общинах, начальники кварталів у містах.

Авілум – “син чоловіка” – повноправна людина, охороні його життя, здоров'я, захисту його майнових інтересів присвячена значна частина законника.

До пригнобленого класу належали раби, рядові общинники, мушкетери. Останні – це бідняки, що перебували на службі в царя, держави, від яких вони отримували засоби виробництва і життя.

Мушкенум (“той, хто падає долілиць”) – вільна людина – мав деякі права, але тільки доти, поки перебував на державній службі і виконував свої обов’язки. Законник ставить мушкенума в принижене становище порівняно з авілумом у питаннях охорони життя, захисту майна. Авілум за тілесні ушкодження, завдані іншому авілуму, відповідав за ознакою таліона (рівне за рівне) (ст. 196; 197).

Проте якщо авілум виколов око мушкенуму або завдав інші тілесні ушкодження, то він піддавався тільки штрафу (ст. 198).

Закон охороняв майно мушкенума. Якщо авілум украв у мушкенума домашніх тварин, човен, то він платив компенсацію у 10-кратному розмірі. Якщо злодій не міг сплатити штраф, його страчували. Раб мушкенума прирівнювався за становищем до палацових рабів і міг брати шлюб з вільною. Діти від такого шлюбу були вільними (ст. 175).

Поле, будинок, сад “платника податку”, куди, ймовірно, входили й мушкенуми, заборонялося продавати. Подібні угоди скасовувались. Отже, закон, фіксуючи принижене становище мушкенума, одночасно гарантував захист його майна. Найприниженіше становище мали раби (вардум). Вони поділялися на царських, общинних та приватновласницьких [2, 76].

Раб мав невелике майно, міг ним розпоряджатися, але після його смерті воно ставало власністю господаря. Рабиню, яка народила своєму господарю дітей, після його смерті належало відпустити на волю разом з дітьми, навіть якщо вони не були офіційно визнані батьком. У царстві стародавніх шумерів раб міг заперечувати своє рабське становище через суд. Однак програш у такій справі загрожував йому покаранням. У судовому порядку раб міг протестувати проти його продажу чи дарування іншій особі. У законах Хаммурапі вказівок на такі права вже немає.

Відносно народжений вавилонянин не міг віддаватися у рабство, допускалося лише тимчасове перебування у борговій кабалі до 3-х років (ст. 117).

Рабів заборонялося тримати в ланцюгах. Кайдани і шийні колоди на рабів одягалися при їх перевезенні в інше місце або для пролазу на ринок. Але, незважаючи на тяжке становище рабів, не вони, а общинники-землероби становили основну масу населення, яке сплачувало податки експлуатувалося деспотичною державою [8, 19].

Хаммурапі не вніс докорінних змін в організацію управління сільськими общинами, які самостійно вирішували справи із землекористування, зрошення, збору податей, забезпечення громадського порядку. Вони зберегли свої реліктові органи: народні збори, раду старійшин. Жителі кварталів також скликали свої сходи. Рішення цих органів виконували старійшини общин, поселень, які мали судові та поліцейські повноваження. Наприклад, якщо грабіжник не був знайдений, то община поселення в особі старійшини повинна була відшкодувати матеріальному його пропажу (ст. 23). Такий звичай існував ще за первіснообщинного ладу.

Стародавньовавилонське царство було централізованою державою. У руках царя була зосереджена законодавча, виконавча і судова влада. Але царська влада не була сильною.

Цар розглядався як намісник і служитель бога на землі. Таким чином, глава держави не був самостійним, його діяльність керувалась зверху, богом. Знизу царська влада обмежувалась сильним духовенством і багатими містами. Три священних міста Вавилонії – Ніппур, Сиппар і Вавилон – мали пільгові грамоти, що забезпечували їм привілейоване становище. Цар не мав права саджати у в’язницю громадян цих міст, вимагати з них солдат, змушувати працювати в храмових господарствах. Недоторканість прав цих міст контролювали жерці.

Стародавньовавилонські правителі створили чіткий механізм управління. Це досягалося шляхом особистої участі в найдрібніших справах держави. Тому цінувались умілі і досвідчені чиновники. Служива знать витіснила родову. Усе управління зосереджувалося в царському палаці. Особи, що керували царським господарством, займали вищі посади в державі; чіткого розмежування функцій між ними не було.

Окрім реформи в галузі управління, Хаммурапі здійснив реорганізацію судової системи, обмежив у ній роль жерців. Однак він зберіг право общинних органів управління на розбір дрібних правопорушень, майнових спорів між об-щинниками, не скасував звичаєве право.

Суд не був відділений від адміністрації. У великих містах були колегії царських судових чиновників (6–10 чоловік), що розглядали справи про злочини та майнові спори осіб, які перебували в царських володіннях. Судовий розгляд був відкритим. Для з'ясування істини практикувався “божий суд” – ордалії. Судді заборонялося скасовувати своє рішення під загрозою штрафу у 12-кратному розмірі від суми позову та зміщення зі своєї посади (ст.5). Очевидно це мало запобігти хабарництву та поновленню судового процесу [8, 22]. Якщо звинуваченого кидали в річку і він тонув, його провина вважалась доведеною.

Цар був верховим суддею, вищою апеляційною інстанцією. За скаргою засуджених або осіб, які опротестовували вироки місцевих суддів за цивільним спором, цар міг сам винести рішення чи доручити розгляд справи своїм чиновникам. У законнику Хаммурапі є лише одна стаття, яка відносить розв'язання питання винятково до царської волі. Вона стосується долі коханця невірної дружини: якщо чоловік не втопить дружину – перелюбницю, “то й цар може помилувати свого раба” (ст. 129).

Уже в першій частині законника передбачаються жорстокі покарання за неправдиве свідчення, за зміну суддею вироку, що набрав чинності, за хабарі та інші злочини службових осіб (передусім суддів), чиновників і воєначальників (ст. 1 – 5).

Законник Хаммурапі детально розглядає становище свідка, доказову силу його свідчень, значення документів позивача та відповідача. Під час розгляду майнових спорів, особли-во щодо угоди про купівлю-продаж землі, позику, вантаж, ви-магалось надавати суду розписки, письмові договори та інші документи. Якщо письмові документи у справі відсутні, позивач і відповідач повинні були давати клятву перед божеством у храмі в присутності свідків.

Хаммурапі заохочував подання йому скарг на рішення суддів, очевидно вбачаючи в цьому форму контролю за їх діяльністю та дотриманням законності. Він міг оголосити амністію, помилувати або віддати на смерть будь-якого підданого. Функції храмових суддів були обмежені ордалією (випробуванням водою). Судді могли примусити будь-якого учасника процесу дати клятву, привести його до присяги. Судовий процес звичайно починався з того, що його учасники йшли до храму, де перед божествами давали клятву говорити правду і дотримуватись законів.

Воїнська реформа закріпила нову організацію армії, підвищилась її дисципліна, більш жорсткішими покарання за дезертирство, значно покращувалось матеріальне забезпечення воїнів-професіоналів. Отримані воїном земельний наділ, будинок, робота кудоба за загальним правилом не могли відчужуватись.

У законнику Хаммурапі майно, надане воїну, і його обов'язки перед царем позначено терміном “ільк”. Земельний наділ становив 12 га і дозволяв мати раба або найманого робітника. Наділ заборонялося продавати, дарувати, віддавати як борг. Воїн під загрозою смерті не міг ухилитися від царської служби чи

послати в похід замість себе найманця. Службу за батька мін продовжити його повнолітній син (ст. 26–31).

Якщо командир віддав підлеглого в найм або незаконно віддав під суд, то винного належало стратити (ст. 34). Таке ж покарання застосовувалось до командирів, що відбирали у воїнів їх трофеї.

У "Законах Хаммурапі" відображені не всі сторони життя вавилонського суспільства. В них, скажімо, навіть не згадується досить численна в Старовавилонському царстві соціальна група халіру (люди, що втратили засоби для існування й часто-густо займалися розбоями), нічого не говориться про соціально-економічний стан монастирів, про стосунки між царською адміністрацією та общинами міст, про сферу використання рабської праці тощо. До того ж ці закони, найімовірніше, не були єдиною правовою основою вавилонського суспільства, крім них діяли й інші законодавчі акти та норми звичаєвого права.

Отже, є підстави вважати, що "Закони Хаммурапі" – казуїстична пам'ятка, тобто, вони відображали лише спірні випадки, коли потребувався верховний арбітраж царя та його чиновників. Вони свідчать про те, що вавилонське право ще не поділялося на карне, цивільне, процесуальне, державне. Цей збірник законів встановлював відразу й норми поведінки, й відповідальність за їх порушення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства. – «Вестник древней истории». – 1952. – № 3, С. 199–303, – № 4, – 205 с.
2. Авдієв В. І. Історія Стародавнього Сходу. – К.: Либідь, 1954. – 694 с.
3. Гроссман Ю. М., Лісовий І. А. Історія стародавнього світу. Практикум. – Львів, 1985. – 591с.

4. Ериксонівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. – К.: Либідь, 2002. – 592 с.
5. Екандій А.М., Консейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін. Теорія держави і права. – К.: Либідь, 2003. – 368 с.
6. Сиріяк В. М. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М.: "Высшая", 2004. – 480 с.
7. Гіттинс В. Й. Історія держави і права країн стародавнього світу. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
8. Маварчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн. Навчальний посібник. Вид. 6-те, доп. – К.: Атіка, 2007. – 614 с.